

Олександр Галенко

HORTUS ORIENTALIS

Книга Путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667 гг.) / Перевод и комментарии Е. В. Бахревского. – Симферополь, 1999. – 142 с.

Грёзы розового сада: Из средневековой классической поэзии / Перевод Сергея Дружинина. Составление, предисловие и комментарии Наримана Абдульваапа. – Симферополь: Сонат, 1999. – 86 с.

Ф. Г. Туранли. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2000. – 311 с.

Замок небесний

«*Сеяхат-наме*» турецького мандрівника Евлії Челебі належить до найцінніших описів Османської імперії. Їх авторові вдалося за своє життя об'їздити мало не всю територію імперії. Занотовані ним враження умістилися у 10 грубих томах, кожний з яких є завбільшки з енциклопедію. Орієнталісти багатьох європейських університетів, а також дослідники з Туреччини та інших країн Близького Сходу ось уже два століття досліджують та перекладають це джерело. У «*Записках Одесского общества истории и древностей*» свого часу побачили світ його уривки, присвячені «Азовському сидінню» (їх було перекладено з іншого, англійського, перекладу, виконаного османістом Йозефом фон Гаммером). У Радянському Союзі записки Евлії Челебі друкувалися трьома випусками, що їх підготували османісти з Санкт-Петербурга. До видання записок про подорожі у Крим 1666-1667 р. черга так і не дійшла, хоча петербурзький османіст А. П. Григор'єв якийсь

час тому вже переклав їх, от тільки так ніколи й не видав. Тож рецензований тут переклад Євгена Бахревського, випускника Санкт-Петербурзького університету, може формально розглядатися як продовження російської серії перекладів Евлії Челебі (видання цих подорожей, випущене 1996 р. російською мовою співробітником Кримського відділення Інституту сходознавства С. Кізіловим, є реплікою XIX ст.: адже цей переклад був здійснений з польської мови, і до того ж не тюркологом).

Очевидно, Євген Бахревський мав змогу користуватися згаданим перекладом А. П. Григор'єва, принаймні – з нього запозичено зокрема тексти *таріхів* – віршованих написів, які містили зашифровані дати спорудження мечетей (щоправда, Автор посилається лише на одну друковану розвідку А. П. Григор'єва¹). Трохи дивує, що на тлі щедрих подяк на адресу рецензентів Автор не згадує про Віктора Остапчука, від якого він (у присутності автора цих рядків) отримав копії сторінок з видання записок Евлії Челебі, здійсненого у Стамбулі 1928 р., а також копії відповідних аркушів рукопису твору з архіву султанського палацу Топкапи, що, як відомо всім османістам, здобути не легко. Інакше як турботою про чистоту кольорів російської науки важко пояснити той факт, що роботу не було апробовано в Інституті сходознавства у Києві, де до 1999 р. працювало таки три османіста. Натотмість рекомендувала працю до друку Вчена рада Кримського відділення того ж інституту, хоч там тюркологів зроду не було. Та й взагалі науковий імідж кримської установи виглядає сумнівно. Погодьтеся, важко без усмішки читати велемовні одкровення її керівника О. Айбабіна, доктора історичних наук, про «майбуття історії» та «роль історії в історичних долях», якими він дякує на останній сторінці книжки Фондові «Відродженні» за щедре фінансування видання. На маргінесі, однак, зазначимо, що книжечка за рівнем поліграфії виглядає не краще, ніж ротапінт з «Самвидаву» – ще одне непорозуміння. Але, залишмо авторів та

його начальству вирішувати, кому й за що дякувати, і перейдімо вже до змісту.

Передмова до книжки подає стисло біографічну довідку про Евлію Челебі і джерелознавчий аналіз з короткою історією видань його записок. Як на мене, ця характеристика є надто конспективною (до речі, єдине посилання на попередні переклади стосується першого західного видання, здійсненого Й. фон Гаммером по-англійському). Поза тим, навряд чи можна погодитись з різкою оцінкою перших шести томів турецького видання, розпочатого в 1896 р., котре, на думку Автора, втратило наукову вартість. Дійсно, тут допущені помилки та цензурна правка, але цим виданням, мабуть, доведеться користуватися ще дуже довго з огляду на надзвичайну складність видавничого опрацювання даного джерела.

Йдеться про, на жаль, не проаналізовану Автором багаточисельність записок як літературного твору, що, з одного боку, пересипаний фольклорним матеріалом – легендами, міфами й анекдотами, а з другого – належить, незважаючи на порівняно простий стиль, до зразків турецької придворної літератури (не випадково його було подаровано комусь із вищих достойників імперії). Норми високого письменства відбилися насамперед у включенні до твору запозичень з високих жанрів, зокрема поезії, та в надзвичайно розвиненій синонімії, яка живилася арабською, перською та власне турецькою лексикою. Крім того, високі мотиви проступають у насиченні тексту метафорами, аллюзіями, каламбурами та іншими літературними прийомами, що виконували важливу функцію – робили твір естетичною та інтелектуальною забавою для османського правлячого класу. Евлія Челебі часто вдається до іронічного викладу і взагалі схильний до комічного, а пересипання його розповіді легендами й гіперболами є одним з найпростіших прийомів кодування побаченого. Тому записки Челебі не можна просто переповідати – його твір

потребує ретельного дешифрування, без чого навіть правильне прочитання тексту неможливе. А це, своєю чергою, вимагає колосальних наукових зусиль, зокрема – співставлення з іншими джерелами. Ось чому твори Евлії Челебі поки що видаються переважно окремими фрагментами².

Деяка поверховість передмови рецензованого тут видання логічно продовжується відсутністю текстологічного опрацювання. Принаймні, якихось його помітних слідів мені не вдалося відшукати, бо коли Автор насправді робив переклад, спираючись на два варіанти тексту – друкований та рукописний, то це мусило б супроводжуватися посиланнями на відповідні сторінки, вже не кажучи про фіксацію різночитань.

Перейдімо до аналізу самого перекладу, особливо трудомісткого, коли йдеться про твір автора, який полюбляв каламбури та власні етимології. Багато з них Перекладачеві, на жаль, помітити не вдалося. Ось, для прикладу, на с. 11 серед інших географічних назв «татарської землі», запозичених Евлією Челебі від арабського філософа аль-Арабі († 1240), натрапляємо на поняття «народ Мадьяр». Звичайно, постає питання, чому «мадьяри» – а під цим іменем відомі тільки угорці – віднесені до «татарської землі»? І як насправді було записане це слово в арабському оригіналі, де пом'якшувального знака немає? Припускаю, що в даному контексті йшлося не про мадьярів-угорців, яких у XIII ст. ще називали маджгар (*madjghar*)³, а про місто Маджар, що існувало на Північному Кавказі, поруч з нинішнім Будьонновськом, і, ймовірно, було центром одного з улусів Золотої Орди. Назву цього міста як етнікон вживали також генуезці у XIII-XIV ст., тобто в часи, коли місто ще існувало⁴. Отже, Перекладач, «виправляючи», як йому здавалося, турецьку назву, потрапив у пастку, створену омонімічними назвами.

Дошкульною неохайністю перекладу Євгена Бахревського є недотримання послідовності у передачі термі-

нів, що підриває довіру до точності перекладу. Так, більшість термінів арабського походження представлено як транскрипція іменників, вжитих в однині: *гулям*, *кадий*, *факир*, *факих*; натомість для термінів «священна війна» (*газа*) та вчений (*алім*) Перекладач чомусь обирає форму множини: *газават* та *улем*, хоча слова *улем* просто не існує (треба: *улема*), принаймні – у відмінюваних формах множини (*улемы*). Коли ж бути послідовним, то замість згаданих іменників, транскрибованих у формі однини, треба було писати, відповідно, *гилман* або *гуляма*, *фукара*, *фукаха*.

Те саме можна сказати про ігнорування в перекладі ключових слів, у яких зашифровувалися дати в так званих *таріхах*. Моду на віршовані таріхи в написах, якими прикрашалися публічні будівлі – мечеті, тюрбе, фонтани, ринки, ворота тощо – османці перейняли від арабів. Рік спорудження будівлі зашифровувався тут буквицею, що отримала назву за першими чотирма літерами старої арабської абетки: *ебджед* (*а-бе-дже-даль*). *Ебджед* продукував слова, що зазвичай мали якесь значення в арабській мові, тому на ісламському Близькому Сході він набув чималого поширення як нормативна літературно-арифметична забава. В арабських чи турецьких таріхах риму для віршика задавало ключове слово або вираз, тому при перекладі таріхів важливо не тільки передати зміст, а й навести це слово чи вираз. У рецензованому перекладі цього не зроблено, на відміну від стамбульського видання, звідки, до речі, Перекладач позичив свої підрахунки таріхів, що правда – забувши послатися на джерело.

Загалом же мої претензії до перекладу Євгена Бахревського можна сформулювати як закид у неточності, що подекуди призводить до суттєвих зміщень не лише в стилістиці, але й у змісті оригіналу. За добрий приклад тут послужить опис фортифікаційних споруд Кафи, детальність якого не залишає сумнівів у тому, що Евлія Челебі описав те, що особисто бачив. За перекладом п. Бахревсь-

кого, наприклад, ніяк не можна локалізувати *Нарін Гісар*, один з фортів міста, бо, судячи з тексту п. Бахревського, цей форт мав би водночас знаходитися і всередині міста, і за його межами. Таке спірне місце, як здається, найкраще підходить для перевірки принципів перекладу. Для наочнішого їх зіставлення пропоную власний переклад спірного фрагменту, здійснений на підставі тих самих джерел, якими користувався п. Бахревський. Щоб запобігти розбіжностям між українською та російською мовами, мій переклад зроблено теж російською. Коротко поясню принципи, якими керуюся перекладаючи.

На мою думку, науковий переклад не мусить ставити за мету копіювання формальних ознак оригіналу (наприклад, стилістики, метрики, римування), хоча й вони є важливими. Головним критерієм має бути точність та максимальна відстороненість перекладача, що передбачає насамперед точний переклад усіх слів, а також послідовну транскрипцію чи транслітерацію термінів та власних назв, як би незграбно вони не виглядали. Полісемія є великою небезпекою, адже найбільша пастка для перекладача – це коли зникає різниця між спорідненими поняттями, що призводить до плутанини. Щоб уникнути цієї небезпеки, краще намагатися перекладати однакові слова одним і тим самим словом, а для зменшення впливу перекладача на текст – не додавати від себе тих слів, яких в оригіналі немає.

Отже, спершу наведу згаданий уривок тексту (транскрибований турецькою латиницею):

Evsaf-i İç Hisar-i Kale-i Kefe.

Bu iç kaleye ehali-i vilayet 'Fireng Hisarı' derler. Bu dahi ol Taşra Kalenin (s. 672) canib-i şarkısı tarafı köşesi içinde bir kat bulma kale divarlı metin kaledir. Lakin Taşra Büyük Kale gibi iltifatte değildir, zira bu İç Hisar şehrin içinde kalmıştır. Cümle divarı iki bin germe adım, hendeksiz bulma, şeddadi taş binalı divardır. Lakin bu kalenin derya tarafı Taşra Kale divarındandır.

Hemen bu Fireng divarı şehir içinde bulunmuş bir kat enli ve ala divardır. Bu divarın cümle beş adet kapuları vardır. Beşide şehir içine açılır, haşeb kapulardır. Zaman-i kadimde cümle demir kapulu imiş. Evvela, Aşağı Çarşu Yolunda, Dede-Furunu dibinde Atlı Kapusu,deyimenin vecih tesmiyesi oldur kim bu kapunun atabe-i ülyesi kemeri altında bir beyaz memerden bir naş at üzere yine bir taş adam ata süvar olmuş, atının ayağı altındabir ejdehanın yine taşından sureti var, anıniçün bu kapuya 'Atlı Kapusu' derler. Hakka ki ustad mermer-bur bi acib tuhfet at sureti kazmış. Güya ki zı-ruh durur! Andan öte Hammam Kapusu. Andan...

Ve bu Fireng Hisarından yukarıda **satayış-i Narin Hisar**.

Bu kale Taşra Büyük Hisarın canib-i şarkısı köşesinde, bir sarp kayalı peşte üzere bir buruna vakı olub, deryaya havale kaya-i muhit üzere bir sedd-i sekendir. Narina Kaledir, kim cümle şehire olmağın şehrin her hanedan asar binaları bu kale-i aliden nümayandır. Selim Han Süleyman Han ve gayri şehsadeganlar bunda hakimler iken sarayları ve darb-haneleri ve türbe-i per-anvarları cümle bundadır. Bu kalenin etrafı yalçın kayalar olmak ile, hendeği yoktur. Ve hendek olmakta mahaldır. Ancak Fireng Hisarına açılır bir kapusu var. Ve kırk-elli kadar evleri ve bir cami ve ğalal anbarı ve cebehane hucraları ve dizdar hanesi var. Gayet metin müstahkim hisar-i istivardır.

Умовні позначки, використані у наведених нижче версіях перекладу, такі:

- * втрата логіки викладу, властивої оригіналу;
- || нелогічна пунктуація;
- *курсивом* позначні невірні перекладені слова;
- **грубим курсивом** позначні невірні перекладені слова, які істотно викривлюють зміст оригіналу;
- **мєєтнє** – слова перекладу, яких немає в оригіналі, закрєслєно;
- підкрєслєно переклад пропущєних п. Бахрєвським слів і виразів; ці місця пронумєровані (у дужках) в обох перекладах.

Пропонований переклад

Качества *внутреннего замка* крепости Кефе

Про эту внутреннюю крепость жители провинции говорят: «Франкский замок». Он [находится] в районе (1), что на восточной стороне той (2) Внешней крепости в углу (3). Это сильная крепость с одним рядом отделяющих крепостных (4) стен. Однако она не столь *достойна похвалы* как Внешняя большая (5) крепость, потому что теперь она *как бы осталась* внутри города. Стена замка – в две тысячи протяжных (6) шагов. Ограда (7) без рва – это стена, сложенная из *крепкого* камня. Однако со стороны моря стена этой крепости является одной из стен Внешней крепости. Собственно же (8) эта Франкская стена, что находится как бы (9) внутри города, – в один слой, (10) толстая и высокая стена.

В этой стене имеется всего пять штук (11) ворот. Пять же открываются *вовнутрь* города. Ворота – деревянные. В старые времена, говорят, она была с железными воротами. Сперва на нижней рыночной дороге [либо на дороге Нижнего Рынка – А. Г.] у подножия Деде-Фурун Атлы-Капусу. *Повод к именованию* этим названием таков, что под сводом «высокого порога» (12)

Переклад Євгена Бахревського

Описание *цитадели* крепости Кефе.

Эту цитадель ~~местные~~ жители зовут Франкской *крепостью*. Это сильная крепость располагающаяся (1) в восточной стороне внешней (2) крепости (3), с одним рядом (4) стен. Однако она не столь *важна*, как *внешняя* крепость (5). || Потому, что эта ~~внутренняя крепость~~ находится посреди города. [В окрестности] её стены составляют две тысячи (6) шагов. Стены сложены из ~~ненадёжных~~ *отесанных* камней и (7) не имеют рва. В стороне моря стенами *цитадели* являются *стены* внешней крепости. (8) *Эти *франкские* стены ~~теперь~~ *находятся* (9) *внутри* города, они (10) толстые и высокие.

В этих стенах всего 5 (11) ворот. *Все* 5 открываются в город, они *сделаны* из дерева. В прежние времена *они* были крыты железом. Во-первых, на нижней рыночной дороге, у подножия Деде-Фурун – ворота *Атлы-капу*. *Причина такого их названия* следующая. На ~~высоком~~ (12) своде этих ворот, на ~~сделанном~~ из белого мрамора коне сидит *каменный всадник*. Под ногами коня – опять же

[т. е. со стороны парадного входа – А. Г.] ворот [есть] верхом на белого мрамора каменном коне каменный же человек, который как бы правит конем (13). Под ногой коня есть снова из камня изображение (14) дракона. Вот из-за чего на эти ворота говорят Атлы-Капусу (= *Ворота Конника*). Правда, что мастер-мраморотес вырезал удивительный подарок – изображение коня (15). Точно как живой стоит! Затем другие [ворота] – Хаммам-Капусу. Затем...

А *наверху от этого Франкского Замка*... – похвала-«возвышение» (16). Нарин-Хисара (*малога замка*). Эта крепость, приходясь на мыс в углу на восточной стороне (17) внешнего большого замка на холме с крутыми обрывами (18), на ужасной скале, возвышающейся в море – [это] *Вал Спокойствия* – является цитаделью, которая возвышается над городом так, что домастроения всех семейств (19) города показываются с этой высокой крепости. Когда здесь *правителями были* Селим Хан, Сюлейман Хан и другие принцы, их дворец, монетный двор и светочи тюрбе все были здесь. При том, что стороны этой крепости являются голыми скалами, у неё нет рва, и хотя нет рва, она неприступна

каменный (14) дракон. Поэтому эти ворота называют *воротами Всадника* (13). Поистине, *это изображение сделано мастером с удивительным и поразительным искусством* (15). ~~Мраморный конь~~ стоит как живой. Затем ворота Хамам-капу. Затем ...

А *выше этой Франкской крепости* – восхваление (16) *изящной крепости*. Эта *крепость* находится *вне большой крепости*, *на её восточном (17) углу, на неприступной *скалистой возвышенности*, на мысу, (18) на ужасной скале, выдающейся в море. Эта *изящная крепость* *подобна *Валу Искендера*. Из этой высокой крепости видны не только все ~~окрестности~~, но и все здания города. Когда здесь *правили* Селим-хан, Сюлейман-хан и другие *шахзаде*, здесь находились их дворцы, *монетные дворы* и *полные света* тюрбе. Так как *вокруг* этой крепости голые скалы, то рва нет. ~~Да рва и быть не может~~ (20). *Есть одни ворота, *открывающиеся в сторону Франкской крепости*. Имеется (21) 40-50 домов, 1 (22) мечеть, зер-

(20). Есть у неё только одни ворота, открывающиеся во Франкский замок, и до (21) сорокапятидесяти домов, и одна соборная (22) мечеть, и зерновой амбар, и каменицы (23) арсенала, и дом коменданта крепости. Совершенно надежно укрепленный замок силы!

новой амбар, (23) оружейный склад, || ~~комнаты~~ и резиденция начальника крепости. Это очень сильная укрепленная крепость.

Отже, на підставі запропонованого мною перекладу отримуємо такий смисловий ряд фортифікаційної термінології, що її дотримується Евлія Челебі:

1. Зовнішні укріплення міста:

Şehir – місто (город)

Kala – фортеця (крепость)

Taşra Büyük Kala – описова назва «Зовнішня велика фортеця» для міста чи фортеці, якщо в ній є цитадель (заміна прийменником слова, що є в оригіналі прикметником, призвела до значних перекирчуень у перекладі п. Бахревського).

2. Цитадель:

İç kala – власна назва, що означає «Внутрішня фортеця (внутрення крепость), цитадель»

Narin kala – термін, що означає «мала фортеця (маленькая крепость), цитадель»

Frenk Hisar – власна назва Внутрішньої фортеці, цитаделі

Taşra Büyük Hisar – описова назва цитаделі по відношенню до меншого укріплення, яке знаходиться у цитаделі і в назві якого використовується слово *hisar*.

3. Укріплення в цитаделі:

Narin Hisar – споруда, менша за *Narin kala*, *Frenk Hisar*, а отже – власна назва для «цитаделі у цитаделі».

Таким чином, загадковий *Narin-Hisar*, судячи з опису Евлії Челебі, є ще однією цитаделлю, яка була розташована не десь за містом, а всередині або поряд з цита-

деллю, відомою як Франкський замок, тим більше, що територія останнього включала й Карантинний пагорб, де знаходилося перше земляне укріплення міста – генуезький *castrum*.

Як бачимо, дві помилки призвели до порушення логіки викладу, властивої оригіналу: 1) неуважність при перекладі прикметника *taşra* – зовнішній, переданого прийменником «ззовні»; 2) взаємозаміна слів *kala* та *hisar*, які насправді вживаються Евлією Челебі абсолютно коректно відносно одне одного, причому гра словом *narin* [малий, легкий, стрункий, високий] у сполученнях *narin kala* та *Narin Hisar* не руйнує ієрархії понять, за якими *kala* є більшим, зовнішнім укріпленням порівняно з *gıсаром*.

Крім того, Евлія Челебі точно вказує на те, що *Narin Hisar*, оця «цитадель у цитаделі», знаходилася на підвищенні. Він робить це, вставляючи в оповідь відповідні слова: «А наверху от этого Франкского Замка... похвала-возвышение». Саме слово *narin* є полісемічним, і одне з його значень – це якраз «підвищений, стрункий». Є й точна вказівка на розташування Нарін-Гісара на пагорбі. Непоміченим для Перекладача залишився й каламбур *sedd-i sekendir* [Вал Спокою] – *Sedd-i Iskender* [Вал Іскендера], за допомогою якого Челебі не лише натякав на потужність та неприступність цього укріплення (вочевидь гіперболізовану), а й підкреслював його легкість, підвищеність у повітрі – через поняття «спокій, затишок», з аллозією до хмаринки. Євген Бахревський, отже, сприйняв за помилку те, що помилкою не є. Як у виданні, так і в рукописі з цим поняттям образно пов'язується порівняння тюрбе принципів династії Османів зі світочем (переклад п. Бахревським слова *per-anvarları* як «сповнені світла» не просто неправильний, а ще й суперечить загальновідомим уявленням про тюрбе).

Навіть такий короткий коментар показує, наскільки образно насиченим, грайливим і багатоплановим

літературним витвором є «*Сеяхат-наме*» Евлії Челебі. Його переклад вимагає повільного читання, співставлення слів, ретельної роботи зі словником, суворої дисципліни у доборі відповідників для перекладу. Текст же, запропонований п. Бахревським, предає лише зміст джерела, та й то в загальних рисах, без прагнення точності в деталях, вже не кажучи про багатоповерхові нашарування метафор, порівнянь, алегорій, каламбурів і тому подібних літературних прикрас та забав.

Мабуть, доведеться ще довго чекати, доки з'явиться переклад твору Евлії Челебі, достойний оригіналу. Підсумовуючи, ще раз сформулюю коротко принципи наукового перекладу, які, можливо, пригодяться у наступних спробах подолати складнощі турецького *homo ludens*'а:

- принцип «слово на слово»: в ідеалі жодне слово оригіналу не повинне зникнути і якомога менше слів перекладу має бути відсутнім в оригіналі (ясно, це правило не поширюється на морфеми з лексичним навантаженням, що вимагає перекладу кількома словами);
- принцип послідовності: одні й ті самі слова чи службові морфеми мусять перекладатися уніфіковано;
- принцип збереження граматичного значення: прикметникові має відповідати прикметник, іменникові – іменник і т. д.;
- принцип пошанування порядку слів в оригіналі;
- принцип обов'язкового коментування помічених випадків подвійного смислового навантаження чи образного ряду окремих пасажів;
- принцип уваги до стилістичних та жанрових характеристик тексту, коли віршовані чи просто римовані вставки бажано коли не перекладати зі збереженням розміру, ритму й рим, то принаймні якось фіксувати, оскільки такі вставки мають, як правило, емоційне забарвлення, і аберації для них характерні ще більше, ніж для прозових описів.

Троянди орієнталізму

Обкладинка невеликої книжечки «*Грѣзы розового сада*» не залишить байдужим жодного бібліофіла. Тканина з мерехтливим тканим візерунком, колофон із золотавим тисненням виглядають гарно і до того ж одразу видають, що зміст пов'язаний з перлинами східної літератури. Внутрішнє оформлення теж дуже привабливе: цупкий білий папір, щедрі поля, двоколірний (чорний з коричневим) друк, малюнки пером, виконані Заремою Трасіною. Усе засвідчує щедрість спонсорів та добрий смак видавців, а водночас пасує змістові збірки, де представлено твори 12 кримськотатарських поетів від кінця XV до початку XIX ст.: шести ханів з роду Герєїв, ще двох принців, а також чотирьох авторів нижчого рангу. Отже, книжка знайомить читача переважно з поетичними творами високої придворної літератури.

Збірку відкриває передмова з коротким оглядом розвитку кримськотатарської поезії починаючи від XIII століття. Коментарі подають головніші біографічні відомості про авторів, стисло характеризують їхній поетичний доробок, вводять читача в специфіку близькосхідної метрики віршування. Особливо варто відзначити ті коментарі, що звертають увагу на символіку поетичних образів. Справа в тому, що ісламська поезія ранньомодерного часу наскрізь просякнута релігійною містикою, що розвинула власну складну символіку. Тому без відповідного коментаря неможливо розібратися, де еротичні мотиви, а де набожність, чи побачити у звичайних для непосвяченої людини словах алюзії до священних ісламських текстів і міфічних персонажів. Прагнення видавців, насамперед автора передмови та коментарів Нарімана Абдульваапа, дати у передмові та коментарях ключ до розуміння жанру й конкретних образів заслуговує, без сумніву, на позитивну оцінку.

Що ж стосується самих перекладів, то перекладач Сергій Дружинін поставив перед собою амбітну мету – не

просто відтворити зміст творів, а й зберегти оригінальну метрику. Принагідно можна навести скептичні слова з приводу можливості такого перекладу високої придворної поезії, що належать Кемалю Силаю, знавцю і перекладачу османської літератури, автору антології англомовних перекладів з турецьких літературних творів: ... жоден «переклад» османської придворної поезії не може по-справжньому упоратися з цією поетичною традицією. Багатство рими в османській та середньовічній метриці, наприклад, дуже важко, а то й просто не надається до перекладу жодною мовою, за винятком хіба що перської. Навіть сучасна літературна турецька мова часто-густо не в змозі передати тонкощі османської придворної мови⁵.

Отже, можна було б тільки вітати наміри Сергія Дружиніна, якби за орієнтир водночас було взято ще й точність перекладу. Якби...

Неточності перекладу сильно кидаються в очі, хоча Перекладач, звичайно, може їх списати на труднощі мелодики. І тим не менше, вони мають одну характерну рису, що засвідчує, як здається, не стільки проблеми метрики, скільки уявлення про те, якою мусить бути кримськотатарська поезія. Уявлення ці, як ми далі побачимо, аж ніяк не нові. Для початку кілька прикладів:

Месневі «Колесо водяного млина» Газі Герєя II Ви-хора (с. 26-27):

*Delinmiş bağrın u qaddin bükülmüş
Gözün yaş ı ayagına dökülmüş*

*Грудь твоя пробита, изогнулся стан,
Слёзы водопадом падают к ногам*

В оригіналі немає слова «водоспад»; замість «сліз, що падають водоспадом», сказано спокійніше: буквально «волога очей». У перекладі цей поетичний рядок справляє враження, послуговуючись висловом Байронівського Дон-Жуана про східне мистецтво, «надмірної розкоші та браку

смаку». Точніше було б сказати: «Влага очей капає к твоїм ногам».

Там само (с. 34-35):

*Dilersün kim irişesin kemale
Tevekkül qıl her işde Zü'l-Celâle*

*Если совершенства ты достичь хотел,
Уповай на Бога, вера – твой удел*

Пишномовний пасаж «вера – твой удел» ставить зайвий акцент на побожності й фаталізмі, чого немає в оригіналі. Натомість пропущено слова «у кожній справі» (her işde). Крім того, слово «Бог» звучить надто спрощено у порівнянні з його містичним іменем «Преславний» (Zü'l-Celâl). Отже, зміст другого рядка мав би виглядати так: «Поручись у кожній справі Преславному». Варто звернути увагу й на логічний наголос вірша, який припадає на римовані слова, що означають «досконалість» та «Преславний». Отже, краще було б сказати так:

*Если хочешь постичь совершенство,
Поручись во всех делах Совершенству.*

Газель Газі Геряя II Вихора (с. 14-15):

*Ketür sağı meyi kim bir dem olsun
Dil-i şeyda bu demde hurrem olsun*

*О, кравчий, вино как кровь станет пусть.
Душа счастливою собой станет пусть.*

Переклад цілком невірний. Зміст наведеного бей-ту, просякненого еротикою та гомосексуальними мотивами, як і вся газель, насправді не такий тривіальний. Можу запропонувати інший переклад:

*Принеси, сакы, вина, чтоб оно было, как кровь,
Чтоб любовный пыл радостью вспенил кровь.*

Коли узагальнити, то, чесно кажучи, після перечитання перекладів з «Грєз розового сада» мені прийшла на пам'ять іронічна ремарка російського орієнталіста А.

Негрі про кримськотатарську поезію, навіяна касидою, якою завершувалася так звана «Коротка історія кримських ханів»: *Касыдою этою, бестолковою как и все произведения поэтического гения татар, которую мы поэтому и не приводим, оканчивается книга*⁶. Боюсь, поламати такий погляд на кримськотатарську поезію публікацією рецензованої збірки навряд чи вдасться, попри всі принади художнього оформлення книжки: для кримських татар мова віршів надто важка й незрозуміла через насиченість застарілими словами та персизмами, а для росіян чи українців переклад дещо плаский і, до того ж, є зразком класичного (за Негрі, *бестолкового*) орієнту.

Крім того, є ще одна проблема з перекладом, і до того ж дошкульна: він не завжди зрозумілий. Ось приклад з газелі все того ж Газі Геряя Вихора «Слава війні»:

*К луку пыл и острым стрелам,
что из сердца не извлекь,
Брови, что пронзают сердце,
стрелы взглядов заменил.*

Ручаюся, що навряд чи хто зможе відповісти на питання «Хто замінив?», «Що замінив?». Для порівняння пропоную те саме місце у перекладі Османа Акчокракли в редакції *Агатангела Кримського*:

*Палкую пристрасть до стріл і лука
нізащо не витіснять із серця
Стріли бистрих очей чепурливої красуні
та її лукуватії брови*⁷.

(Мало того, що цей переклад звучить зрозуміліше, так ще й збережено гру понять «лук» та «лукуватії брови»).

Не знаю, чи звертався Сергій Дружинін до перекладів Акчокракли та Кримського – на них є посилання у коментарях (с. 78), але виглядає, що скоріш за все – ні. Автор коментаря відпускає на адресу «известного украинского поэта» Івана Франка іронічне зауваження, що той

переклав (це слово взяте у лапки) Газі Гересві твори, користуючись перекладами Й. фон Гаммера. Ну і що з того? Гаммерові німецькомовні переклади послужили джерелом натхнення не для одного Франка. Зокрема, чимало з них запозичив Генріх Гейне для свого «*Східно-західного дивану*». Про Агатангела Кримського хоч і згадано як про «*выдающегося украинского ученого-востоковеда*», але говориться з таким собі негативним підтекстом, що й він скористався не своїми перекладами для виданої ним збірки «*Студії з Криму*» (йдеться про переклади Акчокракли та Олесницького). Хочеться нагадати, що Кримський не просто скористався, а спеціально запросив Османа Акчокракли до участі у збірнику і допоміг зазвучати його перекладам українською мовою. Очевидно, якби кримські орієнталісти таки прочитали ці українські переклади, якщо вже німецькі залишаються недоступними, то неточностей у збірці, напевно, поменшало б, а разом і «східних красивостей», властивих російському орієнталізму зразка ХІХ століття. Вони вже давно анахронічні – хіба що у Криму час біжить повільніше.

«Бровко і Цуцик»

Не часто випадає шанс оцінити наукову вартість видання вже з його назви. Тому, побачивши в назві рецензованої праці Ф. Г. Туранли імена «М. Сенаї» та «Г. Султан», яких за життя (у ХVІІ-ХVІІІ ст.) називали Мегмед Сенаї та Галім Герей Султан, я відчув легкий шок. Справа в тому, що в Османській імперії прізвищ взагалі не було, і навіть у Туреччині їх запровадили аж 1 січня 1935 року. Отже те, що з назви книги може здатися прізвищем, насправді в першому випадку є поетичним іменем («сенаї» – це панегірист) такого собі кримського *literatus*'а на ім'я Мегмед, а в другому – родовим титулом кримського принца (султана) Галіма Герей († 1824). Словом, писати імена османців у такому вигляді, як вони красуються на обкла-

динці, – це все одно, що писати «Я. Мудрий» та «Б. Гетьман» на позначення Ярослава Мудрого й Богдана Хмельницького. Що ж стосується ініціалу Галіма Герей, то неясно, котре «Г» (Галім чи Герей) супроводжує титул султана. Мабуть, таки Галім, бо тоді Герей відповідало б батьковому імені. Отже, Галім Гереевич Султан – це як в російських билинах або радянському паспорті.

Але в даному випадку йдеться не про билину чи паспорт, і навіть не про курсову студентську роботу, а про наукове видання з накладом 500 примірників, підготовлене, як зазначається в анотації, фахівцем, за плечима якого навчання у двох університетах – Прикарпатському та Стамбульському міжнародному (словом, про турецькі прізвиська він мусив би знати). Більше того, за дослідження, що стало темою книжки, Авторіві було присуджено українською ВАК науковий ступінь кандидата наук, а саму працю рекомендувала до друку вчена рада Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Тому спробуймо її прочитати з належною увагою.

Вступ до книжки насичений деклараціями про об'єктивність підходів та пріоритети української науки, яка засихала без знання «тюркських» джерел. Уже в другому абзаці читаємо, що *дана робота є першою в українській історіографії спробою об'єктивної оцінки подій вказаного періоду на основі аналізу історичних документів*. Далі про це саме сказано розлогіше:

В книзі, яка є першим в Україні спеціальним дослідженням османського літописання, пропонується ретельне прочитання для об'єктивного потрактування історичних джерел, що висвітлюють стосунки Кримського ханства та України середини XVII ст. (с. 12) [...] Наш пріоритет у постановці цієї проблеми дозволяє значно збагатити базу та розширити підґрунтя для подальших наукових досліджень українсько-турецьких історичних взаємин, основу яким бу-

ло закладено у творах видатних істориків України і тюркського світу (с. 15).

Відтак, звернімося до суті зробленого на історичній ниві. Збираючи до купи порозкидвані по різних реченнях, параграфах та сторінках підмети з присудками, додатки та інші корисні члени речення, хоч і важко, але можна встановити, що насправді хотів досягнути Автор. По-перше, він взявся перекласти українською мовою твір Мегмеда Сенаї «Історія хана Іслама Герея», а також невеличкий (на дві-три сторінки) уривок з твору «Гюльбун-і ханан», написаного Галім Гереем Султаном. По-друге, йому треба було підготувати ці джерела до видання, що передбачає археографічне та історичне опрацювання. Отже, перейдемо до аналізу цього доробку по обох пунктах.

Переклад і мови:

Виконання перекладу з османсько-турецької на українську вимагає знання, як мінімум, цих двох мов. Крім того, через відсутність українсько-османських словників та й взагалі через нерозвиненість власної османістики доводиться обов'язково користуватися іншомовними словниками та довідковими виданнями, що вимагає знання сучасної турецької та кількох західних мов. Тож спершу розглянемо ступінь володіння мовами, а далі подивимося на переклад. Як відомо, стара турецька, себто османсько-турецька, відрізняється від сучасної турецької набагато більше, ніж мова «Повісті временних літ» від сучасної української. На думку Джефрі Люїса, блискучого знавця османсько-турецької й автора одного з найпопулярніших підручників сучасної турецької мови, з усіх мов, що існували в світі, османсько-турецька була однією з перших за багатством словника⁸, але через перманентну мовну реформу у ХХ ст., спрямовану на спрощення, стара османська мова дуже швидко стала незрозумілою для самих турків. Тому переклад з османсько-турецької вимагає знання

граматики не лише турецької, а й арабської та перської мов, і, як мінімум, вміння користуватися словниками та енциклопедіями.

Як видно зі списку використаних джерел та літератури, п. Туранли це не лякає. Крім власне джерел, про що мова піде далі, тут бачимо пару османських словників, ще пару словників історичної термінології, три видання Корану (усі три – переклади на російську, азербайджанську та турецьку мови), турецький катехізис з ісламського права, «Антологію педагогічної думки Азербайджанської РСР», таблицю переведення дат гіджри на християнське літочислення. Трохи дивує поява всюдисущого словника російської мови С. І. Ожегова; з-поміж іншого зазначено чомусь тільки дві статті з двох різних видань турецької «Ісламської енциклопедії», причому одну з них написав сам п. Туранли.

Вже в цьому, не надто довгому, переліку натрапляємо на непорозуміння. Так, справді авторитетний тлумачний словник османсько-турецької мови кінця XIX ст. «*Kâmûs-i Türkî*» Автор називає «енциклопедичним» (с. 159). Назва важливого джерела «*Silahdar Tarihi*» не означає «Історія зброєносців», як пропонує п. Туранли (Там само), оскільки словом «сілягдар» тут позначено титул автора джерела (мемуарів і щоденника) Фундуклулу Мегмеда Аги. Тому перекладати цю назву треба як «Історія Сілягдара» чи «Історія султанського зброєносця». Назва «Гюльбун-і ханан» – скільки дослідників її перекладало! – означає дослівно «Хани, немов квітки на трояндовому кущі або клумбі, якими можна милуватися кожним окремо». Тому вона якнайкраще відповідає жанрові твору – збірці біографій кримських ханів, тобто в жодному випадку не синонімічна вислову «процвітання ханів», як пропонує п. Туранли (с. 162). Не тільки словники, а й дослідники, наприклад, В. Д. Смірнов, автор найавторитетнішої праці про Кримський ханат, в один голос перекладали цю назву

як «Трояндовий куц ханів»⁹. Втім, п. Туранли навіть не згадує про В. Д. Смірнова та його працю, хоч це, як мінімум, не завадило б, бо все-таки йдеться про попередника, до того ж відомого, який чимало написав про цей твір. Назва книги «Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde yükselişi» (до речі, тут допущено дві помилки: *kuruluşu*, *yükselişi*) повідомляє про утворення, а не «устрій» Кримського ханату, як перекладає Автор (Там само). Ім'я творця цієї праці теж передане невірно: Müzeffer замість Muzaffar. Це можна пояснити лише тим, що в п. Туранли ім'я Muzaffar не викликає жодних асоціацій з апелятивом (переможець) – до речі, вживаним у монограмах (туграх) всіх султанів починаючи від Мегмеда Завойовника. Неправильно перекладено слово *himaye*. Це не «заступництво», а покровительство, протекторат у політичному сенсі.

Як на мене, найяскравішим прикладом ставлення п. Туранли до перекладу, а разом і до імен авторів нібито використаних ним книжок, є запис про ще одну кримську хроніку «*Умдету-т-теваріх*» («Опора історії»). Ім'я автора, Абдулгафара Кирими, він записує замість «'Abd-al-Gafar Kırımı» як «Kırımı Al-Nas Abdal Kafar» (с. 159). Прокоментую: Кафар (або *каффар*) означає не кого іншого, як **недовірка**, що досить кумедно виглядає поряд з гонорифічним прізвиськом Ель-Гаджж, яке надавалося тим, хто здійснив прощу до святих міст Мекки й Медини. Відтак, у передачі п. Туранли повне ім'я цього нещасного кримського автора означає «недовірок прочанин до Мекки на ім'я Абдал з Криму». Причина ж цього ляпсусу ховається у тому, що як і в випадку з Музаффаром, п. Туранли тут понівечив поширене мусульманське ім'я Абдулгафар. Щоправда, він упізнав слово «Абдал» (один з вищих рангів у дервішських орденах), от тільки як власне ім'я воно не вживається. Перекрутити ім'я Абдулгафар так, як це зроблено тут, можна було, лише списавши з якоїсь книжки по-

силання на працю Кирими, написано латиницею, бо сама праця була надрукована в часописі *Таріх-і Османі Енджумені Меджмуаси* ще до запровадження в Туреччині латиниці. Арабський же правопис слів Абдал та початку імені Абдулгафар ('Абд-ал-Гафар) виключає можливість перекручення, якого припустився п. Туранли. Мабуть, коментар зайвий.

У додатку до книги п. Туранли помістив латинську транскрипцію і арабографічний варіант обох перекладених ним творів. Зупинюся на тексті Галіма Герая Султана «*Гюльбун-і ханан*» (с. 290-300). Уже в латинській транслітерації імені автора та назви твору (с. 289) вжито діакритичні знаки для довгих голосних, розстановка яких свідчить про незнання елементарних правил транслітерації: такі знаки ставляться лише у тому випадку, коли відповідну літеру написано в арабографічному варіанті. Так, замість *Hālim* (ні такого імені, ні апелятива просто не існує) треба було писати *Halīm*. Далі, звук *-i*, що служить сполучником для перського ізафету, ні за яких обставин не може позначатися довготою, бо він просто ніколи не пишеться в арабографічних текстах. Зв'язок між словами способом перського ізафету позначається в деяких випадках в арабографічному письмі лише літерою «хамза», від чого сам звук *-i* не набуває подовження. Але це правило не стосується випадку даної назви: в арабографічному варіанті згаданої літери немає і не може бути.

Я не рекомендував би показувати знавцям османської мови зі слабкими нервами с. 294, де арабськими літерами рукою п. Туранли написано все ту ж назву твору та ім'я автора. З перським ізафетом тут відбуваються такі самі чудеса, як і у випадку з латиницею. Наш османіст вирішив позначити перський ізафет там, де його ніхто не позначає, тобто виписавши отой звук *-i* й, так би мовити, уніфікувавши правила правопису арабськими та латинсь-

кими літерами. Цей тип помилок має назву «гіперкоректності» і свідчить про незнання предмету краще, ніж будь-які інші помилки. Такі помилки часто допускають учні початкових класів. Проте легко переконатись у тому, що цей напис не є факсимільною копією (про це – пізніше) вправи турецького першокласника початку минулого століття, адже той неминуче побачив би у написаному щось не те. Дійсно, в автографі п. Туранли слово *Gülbin* можна вимовити лише як ... *Kelebeyn*. Вся прикрість полягає у тому, що тепер у назві замість «трояндового куща» красуються «дві собаки», адже арабське слово *keleb* (собака) у подвійному числі й дає саме *kelebeyn*... У такий спосіб, згідно з «інтерпретацією» п. Туранли, «Трояндовий куш ханів» став означати (як це й вимовити!): «Хани, мов дві собаки». Такі собі «Бровко і Цуцик» від кримського Езопа чи Л. Глібова.

Щоб якось виправдати Автора в очах представників тюркських народів, скажу, що навіть у власному імені він зробив би помилку, якби захотів написати його по-османському. Справа в тому, що він його пише через *x* (Ферхад), тоді як належить писати через *z* (Фергад) – це коли дотримуватися системи транслітерації, яку він обрав для себе сам.

Практичний висновок з коротенького аналізу лише окремих слів такий: Автор не здатний читати й перекладати османські тексти, не бажає користуватися словником і не знає граматики османсько-турецької мови; він у кращому випадку може пропускати незрозумілі слова та речення, а в гіршому – доповнювати переклад на власний розсуд.

Не краще виходить у Автора і з західними мовами. Так, у списку використаної літератури подибуємо публікації англійською, французькою та німецькою. Проте у бібліографічних довідках то скорочено назву, то прізвища авторів, то взагалі назва статті не згадується. Так, повна назва широко відомої збірки документів з історії

Кримського ханату, видана у Парижі 1978 р., така: «*Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*», а імена двох відсутніх укладачів – Dilek Desaiue, Chantal Lemercier-Quellejeau. Стаття В. Остапчука та А. Рідльмайера, вміщена в журналі «*Harvard Ukrainian Studies*» (Vol. VIII, 3/4, 1984), має назву «*Bohdan Chmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives*». Про розуміння нібито прочитаного краще не питати, коли на с. 10 натрапляємо на місце, в якому Автор називає записки Боплана, Шевальє та Шерера про Україну – хто б подумав? – літописами.

Тепер перейдімо до головного – власне перекладу. Для перевірки його адекватності я обрав фрагмент, який торкається одного з найінтригуючих епізодів теми – початку козацько-татарського союзу, і, зокрема – питання, чи приймав Богдан Хмельницький іслам і як до цього союзу та й до самого Хмельницького ставилися у Криму. Оригінальний текст вміщено у рецензованому виданні на с. 183-184 (транскрипція латиницею), 234-235 (дешифрований текст арабським письмом), переклад українською – на с. 47-48.

Для зручності подаю кілька уривків з перекладу п. Туранли у зіставленні з моїм перекладом, а нижче – коментар. Слова оригіналу, на які п. Туранли не звернув уваги, в моєму варіанті підкреслені; в тексті п. Туранли курсивом позначено слова, які він додав.

Пропонований переклад:

[Іхня Ханська Величність] наказав, щоб людина на ім'я Тогай Бей, яка є володарем таланту й – у день битви – немовби «кордоном, достойним лева мужнім захистом» [стала удостоєна] високої честі й відзнаки командувати Фераг-Керменським кордоном.

Переклад п. Туранли:

Хороброго Тугай Бея – сміливця, гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман.

Зміст цього пасажу, якщо розшифрувати «барокову» мову Сенаї, такий:

1) З метою організації воєнних дій у Кримському ханаті утворювалася – за традицією степових держав – спеціальна військово-адміністративна одиниця, щось на зразок *уч-бейліка* (дослівно: прикордонне князівство). Центром *уч-бейліка* призначався Перекоп (інша назва – Фераг-Керман). Отже, сучасною мовою можна сказати, що утворювався Перекопський прикордонний округ, який, між іншим, так і називається в поемі «Фераг-Керманський кордон» (*serhadd-i Ferah Kerman*). Слово «кордон» (*serhadd*) якраз і є алузією до поняття *уч-бейлік*. Але не можна стверджувати, що Сенаї тут прямо говорить про *уч-бейлік*, оскільки хан не збирався виділяти зі складу ханату якийсь окреме князівство. Проте літературний жанр *газа-наме* дозволяв грати словами й поняттями, тим більше, коли це було потрібно для того, щоб підкреслити вірність персонажа твору, себто хана, славним традиціям Чингізідського роду – а цим завжди пишалися усі кримці.

2) Комендант фортеці Перекоп на ім'я Тогай Бей призначався комадувачем цього «прикордонного округу».

3) Під команду Тогай Бея ставилися усі сили, що брали участь у спільних діях з Хмельницьким.

Славослів'я на адресу Тогай Бея, в якому він порівнюється з кордоном, а відтак – робиться натяк на його відповідність посаді начальника прикордонного округу, точно описує це службове підвищення. Але п. Туранли випустив його, і тому, всупереч джерелу, довелося вигадувати історію про призначення Тогай Бея начальником фортеці Фераг Керман (Перекоп), що насправді вже було доконаним фактом.

Важливо відзначити, що інформація даного пасажу точно збігається з повідомленнями Джан-Мугамедової поеми про похід Тогай Бея¹⁰. Її згадано у списку літератури, але п. Туранли явно не порівнював свої відкриття з ви-

кладеними там версіями, адже в протилежному випадку він би помітив розбіжність між обома джерелами.

Пропонований переклад:

Цього разу Лядської країни служиві князі – предостославні й презнамениті собаки – завогувавши з козаками-недовірками [що мешкали] на Дніпровському кордоні їхніх володінь, виставили військо з метою знищення геть усіх дніпровських козаків.

Цей пасаж, серед іншого, засвідчує добру поінформованість татарської публіки про природу конфлікту, адже в ньому точно вказано, що козаки «заворогували» не стільки з королем Владиславом IV, який не раз виявляв своє козакофільство, скільки зі шляхтою – «служивими князями» (оджаклик беглері). Понівечивши цю цікаву інформацію, п. Туранли цілком вигадав пасаж про зарозумілість поляків. Пропущено також повз увагу цікавий вислів «Дніпровський кордон (Польщі)» (*Özi serhadd-i memalikin*), який засвідчує образ України в складі Речі Посполитої, як його уявляли татари у власних політичних категоріях. Як бачимо, Україна була для них прикордонням.

Пропонований переклад:

Під час їх приготування до наступу гетьман на ім'я Мільніскі – високочесний головнокомандуючий над Дніпровськими козаками, він – лев серед достославних та сміливець серед дзвонарів, який за характером настроєний прийняти благодать ісламу, герой, в якому безперестанно проявлятиметься Божа рука – нехай йому легко дасться іслам!

Переклад п. Туранли:

У цей час польські «пси», шляхтичі та магнати, *котрі вважали себе вельможними особами*, розпалили ворожнечу з козаками, що розташувалися на *берегах* Дніпра. *Більше того*, з метою знищення козаків, відрядили військо.

Переклад п. Туранли:

Коли йшли готування до війни [запорозькими], командиром дніпровських козаків був [Б.] Хмельницький, який прихильно ставився до релігії ісламу *та мав бажання прийняти її*. Нехай збудеться цей намір *за допомогою Всевишнього Аллага*

Компліменти на адресу Богдана Хмельницького дуже точно передають ставлення автора поеми, а відтак і татарського нобілітету, до союзу з козаками. Славослів'я «лев серед достославних та сміливець серед дзвонарів» передане римованим рядком (*şir-i sahib-i namus // ve şeci'-i erbab-i nakus*), у якому не лише поетично, але й дотепно сполучено два відтінки ставлення. З одного боку, це повага до сили й слави, а з іншого – зверхність по відношенню до християн. Йдеться про натяк на дзвонарів – мусульмани вважали дзвони ідолопоклонством і знущалися над цією традицією християн точнісінько так само, як християни знущалися над закличками муедзинів до мусульман. Це важливе підкреслення дистанції між татарами-мусульманами та християнами цілком відсутнє в перекладі п. Туранли. При цьому каламом Мегмеда Сенаї водила і явна симпатія до Хмельницького, в діях якого кримець помічав вияв волі Аллага. Він ввічливо й щиро бажає гетьманові легкого шляху до ісламу, що означає побажання дістатися благодаті через інтелектуальне прозріння (в ісламі акт віри вимагає свідомості), а не через фізичні й моральні страждання, полон, тортури, смерть (адже, за Кораном, все це очікує на недовірків). Водночас, Сенаї не дає жодних підстав вважати, що Хмельницький чи то вже інсценував прийняття ісламу, чи мав до цього справжнє бажання. Словами, що гетьман «за характером настроений прийняти благодать ісламу», знов-таки, передається позитивне ставлення автора до свого героя як до достойного найкращої долі. Переклад п. Туранли цілком викривлює цю гру оцінок та ще й підштовхує до думки, ніби Хмельницькому вдалося надурити татар обіцянками перейти на іслам.

Пропонований переклад:

Названий Мільніскі, з мудрістю безстрашного богатиря, викидає з свого серця провину ворожості до [ісламської] віри,

Переклад п. Туранли:

Згаданий [Б.] Хмельницький, будучи сміливим та безстрашним богатирем, викинув із серця давно свою ворожість до

і от до сагіб-кіранського притулку прийшли посли з його проханням про поміч та допомогу у випадку, якщо необхідність накаже.

Сенаї пише, що Хмельницький прислав у Крим послів, а не приїхав сам, як чомусь здається п. Туранлі. Крім того, в тексті не згадується ім'я Іслама Геряя. Натомість говориться про «сагіб-кіранський притулок», що є натяком на хана-чингізіда, адже сагіб-кіранами, себто «володарями щасливого розташування планет» (на Близькому Сході – вища категорія світових правителів), вважалися Соломон, Олександр Македонський, Чингіз-хан та Тимур, і, відповідно, члени заснованих ними династій. Цей натяк на династичну вищість кримських ханів підкреслює їх незалежність від Османської імперії. Вживання імені Іслама Геряя III, чого немає у джерелі, нівелює цей важливий нюанс.

Пропонований переклад:

Під час їхнього всерабського подання, виявлення слабості й поскарження на гноблення, блиску чингізідської державної орбіти, що надає притулок, було зволено покритись одягом прощення провини ворожості та прецеденту злочинства, хоч які б великі вони не були. Крім того, що прибуттю [послів] з виявленням наміром було влаштовано належну церемонію та обдаровано шагським оком, а ця столиця (Багчесарай) – найжаданіше й найулюблене гніздо райського птаха – справила падінняське чествування та виконала звичай

релігії [Ісламу], *прибув до хана I.Г.III. Потім попросив допомоги для війни проти поляків.*

Переклад п. Туранлі:

Його послі в Багчесарай виказали свою *лояльність*. Також повідомили про свою неспроможність [протистояти противникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога Чингізідів, незважаючи на провини й непокору в минулому, *всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку.* Він, I.Г.III, проголосив: *«Ми не можемо не захистити тих, хто прихилиється до Високого Порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо*

щедрості, [ханом] було зволено висловити співчуття до становища згаданого гетьмана на ім'я Мільніські: «Хоч ті, хто рабськи звертається [до нас], припавши обличчям нашому високому тронові, є ще недовірки, не личить і не годиться зневажати й нікчемити їхніх ворогів

навіть вони й християни, не повинні терпіти від своїх гнобителів».

Зміст цього пасажу – показати великодушність кримських ханів, готових стати на захист пригноблених незалежно від їхньої віри, адже за Кораном всім невірним однаково дорога була або до ісламу, або до загибелі й пекла. Разом з тим, Сенаї не пропускає повз увагу серйозні політичні підстави допомогати Хмельницькому, хоч і висловлені розпливчасто, а саме: не варто зневажати загрозою, яка виходить для Криму, якщо Річ Посполита покінчить з козаками. З інтерпретації п. Туранли витікає, що кримці дали себе успішно надурити козакам, які прийшли з повинною до хана.

Пропонований переклад:

Тоді найспішнішим порядком скільки допомоги було послано від князів татар – ловців ворога!

Переклад п. Туранли:

Тому звелів він негайно послати на допомогу *Б. Хмельницькому татарських воїнів та славетних командирів.*

Опис допомоги, посланої козакам, містить найсильнішу емпатичну конструкцію османсько-турецької мови, мета якої полягає у тому, щоб наголосити на рішучості ханів захищати гноблених, а отже – відстоювати справедливість у світі. Ефективність кримської допомоги позначена характеристикою татар як «ловців ворога». Причому, в даному реченні присутня ідея, що допомогу фактично надавав не стільки хан, скільки кримські князі, і це зайвий раз підкреслює персональне лідерство хана Іслама Герая III, на честь якого складено поему. Сенаї, як ба-

чимо, нічого не говорить про «славетних командирів», присутніх у перекладі п. Туранли.

Пропонований переклад:

А вище згаданого на захисті Фераг-Керманського кордону Тогай Бея було призначено-поставлено військовим головнокомандуючим-начальником, і особисто Їх Величність великий падишаг Соломонового трону, Олександрів двійник, відправивши правосуддя, а також побачивши важливість походу та гази, оперезався мечем для джигаду в країні ворогів – по весняному порохові щастя – з метою священної війни та з ціллю перетворення недовірків на порох.

Переклад п. Туранли:

Все прикордонне військо Фераг-Керману було передано у підпорядкування Тугай Бєю, призначеному головнокомандувачем цього війська. Відразу за цим його величність Іслам Гірай III, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра Македонського, *почав готуватися до походу*. В ту щасливу пору навесні, запланували розпочати похід проти ворога. Тож, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну.

Сенаї говорить про виступ татарських військ з Тогай Бєєм та пізніше – із самим ханом Іслам Гересем. Крім того, він знову повертається до призначення Тогай Бєя головнокомандувачем військ для допомоги Хмельницькому – сюжет, який п. Туранли уявляє собі не краще, ніж раніше, адже логіка його викладу підказує, що Тогай Бєй командував військом Перекопської фортеці. Що вже казати про гру словом «порох», яка демонструє зразок османських літературних смаків?

Що нового для розуміння цього епізоду української історії можна почерпнути з перекладу наведених фрагментів п. Туранли? Не думаю, щоб хоч на крихту більше, ніж про це пише шкільний підручник історії України: *новобраний гетьман вів переговори з Туреччиною та особливо з Кримським ханством... уклав угоду з кримським ханом Ісламом-Гіресем III про військову допомогу у війні з Річчю Посполитою... користався допомогою перекопського мурзи Тугай-бєя*. Найцікавіший же аспект аналізованої пам'ятки – став-

лення татарської знаті до козацької війни – спрощено до загальновідомих речей, причому з суттєвим зміщенням нюансів тексту поеми Сенаї.

Науковий апарат:

Щоб не перевантажувати рецензію деталями, спробую показати, як співіснують з перекладом лише деякі елементи наукового апарату.

Вступ до книги претендує на першість у характеристиці османських літописів, хоча в україномовній науковій історичній літературі вони вже розглядалися¹¹, тільки що Автор про це не здогадується. Сама ж спроба може вразити хіба лаконізмом – на це вистачило менше сторінки (22 рядки!), а ще роздумами над глибинними причинами писання книжок та літописів:

Османські історики, котрі писали ще до того, як у державі ввели друкування, працювали, перш за все, не для переконання читачів, як у випадку з книгами. Записана історія призначалася, насамперед, для читання вголос.

Цей афоризм, щоправда, погано укладається у попередні роздуми (с. 21-22) про статус офіційних літописців та про їх намагання не для розваги, а *об'єктивно, без жодних прикрас описувати події*, віддано йдучи за своїм покликанням, нічого не вимагаючи взамін тощо. Не краще виглядає справа і зі з'ясуванням початків османського літописання, яке Автор відносить то до середини XVI ст., то до правління Мегмеда II († 1481). З цього принаймні зрозуміло, звідки взялася фраза про постання літописання до епохи книгодрукування в Османській імперії – все-таки 31 січня 1728 р. віддалене від перших османських літописів хоч би й XVI, не кажучи про XIV ст., так само безпечно, як і дата друкування *«Апостола»* від *«Повісті минулих літ»*. Підсумовуються ж ці висновки про літописи отакою звучною фразою: *Твори офіційних істориків писалися тоді, коли рівень культури та освіти даного суспільства чи нації почав зростати* (с. 23).

Важко сперечатися з такою суворою правдою. За винятком одного: «Історія хана Іслама Герая III» – це не літопис (про що можна було б здогадатися вже з назви, бо йдеться лише про події життя одного хана), а *газа-наме*, тобто оповідь про «священну війну». Іноді вони називаються *газават-наме* (оповідь про священні війни), *зафер-наме* (оповідь про перемогу) чи *фетг-наме* (оповідь про перемогу)¹². Незалежно від назв, які могли мінятися, твори цього жанру присвячувалися описові воєнних походів османців, призначаючись для дарування вищим османським достойникам, включно з султаном, і тому писалися вони високим стилем, нерідко римованою прозою (*садже*) із віршованими вставками. Твір Мегмеда Сенаї точно відповідає вимогам цього жанру.

Що ж стосується «Трояндового куща ханів», з якого п. Туранли переклав один розділ про життя Іслама Герая, то цей твір хоч і наближається певною мірою до літописів, принаймні – за простішою мовою, але літописом аж ніяк не є, бо належить до жанру родослівних (їх позначають термінами *шеджере*, *сіджіл*). При цьому даний текст досить сумнівно може служити джерелом для подій XVII ст., оскільки був написаний близько 1811 року¹³.

Коментарі й примітки здебільшого тривіальні: у них то дата гіджри переводиться на християнський календар, то пояснюється, про кого йдеться в тому чи іншому місці, то наводяться паралельні свідчення з українських джерел. Водночас натрапляємо й на доволі оригінальні речі. Я. дозволю собі для прикладу звернути увагу лише на ремарку п. Туранли з приводу слова «татар» (с. 25). Спираючись на словник османської термінології М. Пакалина, в якому слушно написано, що в османській державній службі слово «татар» – у вузько-спеціальному значенні – означало поштаря (на службі у візирів їх було до 60), наш Автор залишив читачів сам на сам зі своїми сумнівами. Що «татар» передусім є етнонімом, який має набагато до-

вшу, ніж в Османів, історію (див. розвідку Омеляна Пріцака¹⁴), п. Туранли повідомити забув, полишаючи читачеві думати, ніби «татарський хан» – це, мабуть, командир над 60 листоношами.

Найбільша сенсація з коментарями та примітками полягає в тому, що п. Туранли, «позичаючи» з ерзурумського видання *«Гюльбуні-і Ханан»* потрібні йому сторінки розділу про Іслама Гереея, якось не зауважив, що просторіткові примітки до тексту були зроблені не автором Галімом Гереем, який помер 1823 р., а видавцем на ім'я Аріфзаде Абдульгакім Гільмі у 1911 році. З цього видання і позичив їх текст ерзурумський видавець 1990 р., і вже від того він дістався прямо на сторінки рецензованого видання. Отже, те, що п. Туранли називає «Примітки автора 'Прощитання ханів'», і на які пише ще свої коментарі, насправді належить видавцеві початку ХХ століття. Втім, у коментарях застосовано якусь незрозумілу простому смертному систему, адже в одному розділі об'єднано і примітки до джерела – їх мусило б бути 53, і оті «примітки на примітки» – їх подано 50. Проте у відповідному розділі їх не 50 і навіть не 103, якщо скласти разом, а ... 54.

Додатки:

Гадаю, повертатись до «Вибраної бібліографії» не варто після того, як уже було сказано чимало про дивний спосіб її складання. На вміщених картах нічого не розібрати. Коли ж ідеться про головну частину додатків, а це транслітерація латиницею та арабографічні тексти від. с. 172 до с. 300, то зі сказаного вище, здається, зрозуміло, що п. Туранли не міг ані сам транслітерувати латиницею османський текст, ані передрукувати його арабськими літерами, тим більше, що те й інше зроблено напрочуд кваліфіковано. Насправді арабський текст та латинську транслітерацію хроніки Сенаї він «позичив» з видання З. Абрагамовича, якого принагідно вилаяв за «необ'єктив-

ність», а тексти «Гюльбуні-і Ханан» – напевно з видання, випущеного в Ерзурумі 1990 року. При цьому, щоправда, п. Туранли поміняв позначення пагінації: замість скорочень *r* (*recto*) та *v* (*verso*) при номерах аркушів у транслітерації Абрагамовича він написав логічніше, на свій погляд, **a** й **b**. А в арабографічному тексті уже й це полінувався зробити. Що ж, однаково було б видно. Навіть тоді видно, коли він робить примітку, що *незначну кількість діакритичних символів через технічні причини не вдалося відтворити, але це малосуттєво* [?!]. Справа в тому, що ця примітка набрано дуже таки відмінною гарнітурою, порівняно з основним текстом, тоді як саме таку гарнітуру використано для написаного власне п. Туранли. Зайве казати, що взагалі всі додатки, нібито підготовлені самим Автором, мають різний вигляд, бо їх взято з різних джерел.

Тепер повернімося до терміну «позичати». Власне, коли один автор користується наробками іншого і зазначає походження запозичень, у цьому немає жодного гріха (якщо не позичати параграфами й сторінками). Але коли «позичання» тягне за собою намагання видати позичене за зроблене особисто, це вже кваліфікується іншим словом – **плагіат**. Оригінальний внесок рецензованого видання джерел полягає хіба в осучасненні методики: адже запозичення чужого доробку здійснювалося не трудомістким шляхом передруку чи переписування, а сканером та ксероксом.

* * *

Спробую підсумувати свої враження. Коли залишатися в рамках наукової термінології (хоча у даному випадку це нелегко), то рецензоване видання не досягло поставленої мети, простіше кажучи – з погляду методики аналізу є чистісінькою профанацією. Як плагіат, краще б воно взагалі не була надруковане. Втім, під грифом «для

службового користування» воно приносило б певну користь – наприклад, правлячи студентам (майбутнім історикам і філологам, зокрема, сходознавцям) за приклад того, як важливо дотримуватися елементарних правил фаху. Рецензентів же і членів вчених та спеціалізованих рад, сподіваюся, книжка переконає у тому, що таки варто перечитувати бодай назви праць, котрі ними апробуються.

¹ Григорьев А. Г., Фролова О. Б. *О достоверности культурно-исторических деталей в «Книге путешествия» Эвлии Челеби* // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград, 1968. – Вып. 1.

² Наприклад, перше видання творів Евлії Челебі французькою мовою охоплює три фрагменти, об'єднані темою бойових дій османського війська.: *Evliyâ Tchélébi. La Guerre des turcs: Récits de batailles extraits du «Livre de voyages»* / Trad. du turc ottoman, prés. et annot. Faruk Bilici. – Paris, 2000. – 341 p. Між іншим, перший з цих фрагментів присвячений описові облоги Очакова козаками 1657 р.

³ Káldi Nagy Gy. *Madjar, Madjaristan* // *El²*. – Vol. V. – P. 1010b-1024b.

⁴ *de proienie Maniar* [за походженням Манджар] або просто *Majar*. Див.: *Gènes et l'Outre-Mer*. Т. I: *Les actes de Caffa di notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290* / Ed. M. Balard. – Paris-La Haye, 1978. – №№ 9, 334, 593, 766.

⁵ *An Anthology of Turkish Literature* / Ed. Kemal Sılay. – Bloomington, 1996. – P. XX.

⁶ Негри А. *Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов* // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. I. – Одесса, 1844. – С. 392.

⁷ *Студії з Криму*. – Київ, 1930. – С. 192.

⁸ Lewis G. «*The Ottoman Legacy in Language*», *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* / Ed. Karl Brown. – New York, 1996. – P. 214.

⁹ Смирнов В. Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*. – СПб, 1887.

¹⁰ Акчокракли О. *Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на*

Польщу 1648-1649 рр. (За рукописом з матеріалів етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 136.

¹¹ Ортайли І. Основні напрями в османсько-турецькій історіографії // *Marra Mundi*: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 199-206. Чимало корисних зауважень про османське літописання див. в: Г. Іналджик. *Османська імперія: Класична доба. 1300-1600*. – Київ, 1998.

¹² Див.: Lewis G. L. *The Utility of Ottoman Fethnames* // *Historians of the Middle East* / Ed. B. Lewis and P. Holt. – London, 1962. – P. 192-196.

¹³ Довідку про це джерело див. в одному з видань, яке п. Туранли згадує, але якого, схоже, не читав: *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı* Présenté par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desaiwe, Ch. Lemercier-Quelquejay. – Paris-La Haye, 1978. – P. 410.

¹⁴ Пріцак О. *Татар: Історія одного імені* // *Marra Mundi*. – С. 51-58.